

Pligter og ukristelig opførsel i 1700-tallets hushold i Danmark

NINA JAVETTE KOEFOED

I 1752 ANKOM ANNE MARIE Mortensdatter til Møns Tugt- og Manufakturhus i Stege på Møn til "arbejde og korrektion". Anne Marie havde ifølge myndighederne udvist en

meget skammelig og ugudelig opførsel mod bemeldte hendes mand, ej alene med banden og skælden, undsigelsesord, liderlig og letfærdig tale og opførsel, men end og forsømmer aldeles det fornødne tilsyn en kone bør have med sit hus, og søger alene at ruinere hendes mand.¹

Det var Anne Maries sprogbrug og opførsel, men også hendes manglende tilsyn med husholdet, der i myndighedernes øjne gjorde hendes opførsel ugudelig. Ifølge Danske Lov, 1683, skulle ægtefolk, der handlede "ukristeligt" med hinanden, straffes med tugthus. Kvinder skulle sendes til Spindehuset i København, mænd til Bremerholmen.² Paragrafferne

---

1. Rigsarkivet, DK-004, Møns Tugt- og Forbedringshus, Indkomne Breve: 1752_29-30 (16. maj 1752) (herefter Møns Tugthus). Alle citater i artiklen er moderniseret i stavemåde af forfatteren.

2. Danske Lov, 6.5.7-9. Spindehuset og Bremerholmen var straffeanstalter i København for henholdsvis kvindelige og mandlige fanger. Johan Heinsen, *Det første fængsel: 1620*. 100 Danmarkshistorier. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 2018.

reflekterede ægteparrets pligt til at skabe et kristent hushold, en pligt som også er tydelig andre steder i loven. Til gengæld giver loven ikke mange oplysninger om, hvordan man forstod "ukristelig" opførsel – eller kristelig for den sags skyld. Det eneste, vi med nogenlunde sikkerhed kan udelukke, er, at den ukristelige opførsel her sigtede på seksuelle forhold uden for ægteskabet. De var forbudt og en synd, men det var reguleret et andet sted i straffeloven. Det må betyde, at ægtefolk kunne straffes for andre krænkelse af det kristne ægteskab end dem, der knyttede sig til ægtesengen.³ Praksis fra tugthuse bygget i provinsen i Danmark fra slutningen af 1730'erne og godt et årti frem viser også, at ægtefolk blev straffet for ukristelig opførsel i ægteskabet. Med udgangspunkt i materiale fra Møns Tugt- og Manufakturhus i perioden 1737 til 1812 er et af sigtepunkterne i dette kapitel at undersøge, hvilken adfærd fra ægtefolk der blev kategoriseret som ukristelig, og hvordan den blev tacklet af ægtefælle, lokalsamfund og myndighed i husholdsstaten.

Ægteparret var imidlertid ikke kun ansvarligt for kristelig opførsel i ægteskabet, men for hele husholdets kristne adfærd. Som ansvarlige for husholdet skulle de sikre, at børn og tyende kom i kirke regelmæssigt, ikke lavede uro under gudstjenesten, ikke bandede, passede deres katekismelæsning om søndagen og bønnerne i hverdagen og i det hele taget var lydige og arbejdsomme.⁴ Ligesom ægtefolk selv kunne deres børn havne i tugthus, hvis de ikke levede efter den kristne opdragelse, som man antog, at de havde fået i et godt hushold. Her er loven mere specifik med sine forventninger. Den kristelige opdragelse skulle føre til bl.a. Guds frygt, ærlighed, ædruelighed, fredsommelighed, flittighed og sparsommelighed.⁵ Hvis børn udviste ulydighed, kunne det bringe dem i tugthuset.⁶ Vi ser derfor også en del indsatte i provinsens tugthuse, der har været ulydige mod deres forældre eller husbond. Et andet sigtepunkt i artiklen vil være en undersøgelse af karakteren af denne ulydighed, når

---

3. Det har hovedsageligt været seksuelle brud på ægteskab, der har været i forskningens fokus, se Nina Javette Koefoed, *Besøvede kvindfolk og ukærlige barnefædre*. København: Museum Tusculanums Forlag, 2008.

4. Danske Lov 6.2.4; 6.3.1-2; 6.3.10. Se også Karin Hassan Jansson & Nina Javette Koefoed, "Mapping the Household State: Treatment of Disobedient Children in Early Modern Denmark and Sweden", *Journal of Family History* 48, nr. 1, 2023, 30–46.

5. Danske Lov 6.5.1.

6. Danske Lov 6.5.2.

den karakteriseres som ukristelig, og ikke mindst af, hvor ansvaret for, at børn bryder de kristne normer, lægges. Er det ulydigheden eller den manglende kristne opdragelse, der er i centrum?

Artiklen bygger på et omfattende studie af indkomne breve og domme til Møns Tugt- og Manufakturhus fra oprettelsen i 1737 til 1812.⁷ Møns Tugthus var en institution under Københavns Fattigvæsen, beliggende i købstaden Stege på øen Møn syd for København. Det sorterede derfor i sidste ende under fattigdirektørernes myndighed. Det var dem, der besluttede, om folk kunne antages i tugthuset, og en stor del af korrespondancen er derfor kommunikation fra fattigdirektørerne til inspektøren for tugthuset. Denne korrespondance rummer fattigdirektørernes argumenter for, at de enkelte indsatte sendes til tugthuset og deres forseelse, men ofte også en medfølgende dom, politiforhør, vidneudsagn eller henvendelse fra lokale myndigheder, der udløste anbringelsen i tugthuset. Materialet giver dermed et unikt indblik i, hvem der blev anbragt i tugthuset gennem perioden, og hvad myndighedernes begrundelse for anbringelsen var, men ofte også et indblik i den proces, der ledte til anbringelsen, omstændighederne i bredere forstand og i nogle tilfælde befolkningens egen argumentation for enten anbringelse eller løsladelse. Der er ikke nogen fuldstændig liste over indsatte i Møns Tugt- og Manufakturhus i perioden, og det er derfor vanskeligt at vurdere, dels hvor mange indsatte der var på de forskellige tidspunkter, dels hvor komplet et billede af de indsatte materialet giver. Materialet er digitaliseret og transskriberet og placeret i en database, hvor det er søgbart. Det har derfor været muligt at underbygge de kvalitative analyser af enkeltsager med bredere analyser af de større linjer.

Artiklen undersøger, hvordan det lutherske hushold fungerede som en institution for statsbygning gennem 1700-tallet i Danmark,⁸ hvilke kristne værdier der blev lagt vægt på i husholdets praksis, og hvordan

---

7. Møns Tugthus, indkomne breve, 1737–1812.

8. Se også Nina Javette Koefoed, "Household and state-building in early modern Denmark", i Knut Dørum, Mats Hallenberg & Kimmo Katajala (red.), *Bringing the People Back In: State Building from Below in the Nordic Countries ca. 1500–1800*. London/New York: Routledge, 2021. Julie Hardwick har også set husholdet som central i den tidlige moderne statsbygning som økonomisk aktør og gennem en proces af forhandlinger om roller, grænser og ansvar bl.a. i retslokalet. Julie Hardwick, *Family Business: Litigation and the Political Economies of Daily Life in Early Modern France*. Oxford: University Press, 2009.

husholdet blev reguleret gennem en institution som tugthuset i en forhandling mellem undersåt, gejstlige og verdslige myndigheder. Dermed diskuteres, hvordan husholdet blev forstået, herunder hvilke værdier, normer og funktioner det blev tillagt i en tidlig moderne husholdsstat. Forskelle og ligheder mellem det kristne husholds placering i husholdsstatens institutionelle landskab i henholdsvis Danmark og Sverige diskuteres afslutningsvis.

Ukristelig opførsel i ægteskabet

En af de kvinder, der blev sendt til Møns Tugt- og Manufakturhus for ugudelig opførsel i ægteskabet, var ovennævnte Anne Marie Mortensdatter. Hendes forseelser handlede både om sprog og opførsel, men også om det, hun forsømte, nemlig tilsynet med sit hushold. Hun havde formentlig gennem sin barndom deltaget i degnens katekismeundervisning hver søndag efter gudstjenesten, hvor hun havde lært *Luthers Lille Katekismus*.⁹ Luthers Hustavle, der var et tillæg til katekismen, havde indprentet hende: at hun skulle være sin mand "underdanig som Herren ... og ikke frygte for nogen rædsel."¹⁰ Da konfirmation var en forudsætning for at indgå ægteskab, ved vi også, at hun var blevet konfirmeret. Hvis det var sket efter 1737, var hun her blevet overhørt i Erik Pontoppidans katekismusforklaring, *Sandhed til Gudfrygtighed*. Pontoppidan gennemgik ikke hustavlen selvstændigt, men havde i stedet indarbejdet hustavlen og dermed trestandslæren i gennemgangen af det fjerde og det sjette bud i overensstemmelse med *Luthers Store Katekismus*.¹¹

Pontoppidan skriver i sin gennemgang af det sjette bud, at hustruen skal være sin mand "underdanig i kærlighed, troskab og omhyggelighed for husvæsenet, bede for ham og søge hans sjæls salighed."¹² Her var det

---

9. Charlotte Appel & Morten Fink-Jensen, *Dansk skolehistorie*. Vol. 1. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2013; Charlotte Appel, *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*. København: Museum Tusculanums Forlag, 2001.

10. Martin Luther, *Den lille Katekismus*, Hustavlen. 1528/1953.

11. For en uddybning af sammenhængen mellem Luthers store katekismus og Pontoppidans katekismusforklaring, se Nina Javette Koefoed, "I Trust You with My Child: Parental Attitudes to Local Authorities in Cases of Disobedient Children in 18th Century Denmark". *Journal of Historical Sociology* 33, nr. 4, 2020, 489–504.

12. Erik Pontoppidan, *Sandhed til Gudfrygtighed*, *udi en eenfoldig og efter Mulighed kort*,

manglende tilsyn med husholdet, som Anne Marie havde gjort sig skyldig i, blevet et problem, der kunne tolkes som ukristelig opførsel, samtidig med at kærlighed og troskab også fremhæves som mere centralt end i hustavlen.¹³ Pontoppidan forklarer i overensstemmelse med *Luthers Store Katekismus* ægteskabets formål som (1) det menneskelige køns forplantelse, (2) de onde lysters afværgelse, (3) ægtefællernes indbyrdes hjælp, trøst og rådgøring.¹⁴ Før Danske Lov havde reguleringen af ægteskabet hovedsageligt fokuseret på regulering af seksualitet uden for ægteskab og i et vist omfang forældrenes forpligtelser over for deres børn, mens straffen for et ukristeligt samliv, der kan siges at reflektere det tredje formål, først kommer til med Danske Lov i 1683.¹⁵ Som vi senere skal se, spillede ansvaret for ægtemandens sjælelige salighed også en rolle.

Anne Maries sprogbrug var også problematisk som et brud på det andet bud, du skal ikke tage Herrens din Guds navn forfængeligt. Det var ifølge katekismen ensbetydende med ikke at måtte bande, sværge, gøre trolddom eller lyve; det var alt sammen et brud på det andet bud, der i stedet manede til, at man skulle i "nød og modgang påkalde Guds hellige navn, bede, love og takke."¹⁶ Sproget var vigtigt, fordi det afslørede det sande kærlige og gudfrygtige sindelag. Ifølge Danske Lov var ægteparret forpligtet på at sikre, at børn og tyende ikke bandede, og skulle foregå dem med et godt eksempel.¹⁷

Det var Anne Maries mand, skrædder Hans Brøsting, der havde anmodet om, at hun blev sendt til Møn, og han skulle betale to skilling ugentligt for hendes ophold.¹⁸ Det var kutyme i tugthuset, at de, der an-

---

dog tilstrækkelig *Forklaring over Sal. Doct. Mort. Luthers liden Katekismus*, §210. København, 1902 (1737).

13. For betydningen af hustruens manglende husførelse, se også Nina Javette Koefoed, "Emotions, Obligations, and Identities Within the Lutheran Household", i Henrich Assel, Johann Anselm Steiger & Axel E. Walter (red.), *Reformatio Baltica: Kulturwirkungen Der Reformation in Den Metropolen Des Ostseeraums*. Berlin/Boston: De Gruyter, 2017, 751–768.

14. Pontoppidan, *Sandhed til Gudfrygtighed*, 1902 (1737), §208.

15. For udviklingen i lovgivningen koblet til det fjerde og sjette bud, se Nina Javette Koefoed, "Regulating Eighteenth-Century Households: Offences Against the Fourth and the Sixth Commandments as Criminal Behaviour", i Tyge Krogh, Louise Nyholm Kallestrup & Claus Bundgård Christensen, *Cultural Histories of Crime in Denmark, 1500 to 2000*. New York: Routledge, 2018.

16. Pontoppidan, *Sandhed til Gudfrygtighed*, Det andet bud, §107.

17. Danske Lov 6.2.4.

18. Møns Tugthus, indkomne breve og domme, 1752_29-30 (16. maj 1752).

modede om at få en person optaget, betalte for opholdet, hvis de kunne, eller som minimum betalte differencen mellem det, den indsatte kunne tjene ved manufakturen, og det, opholdet kostede.¹⁹ Brugerbetalingen betød ikke, at familiemedlemmer kunne indsætte hinanden efter for-godtbefindende.²⁰ Den problematiske adfærd skulle dokumenteres, og i Anne Maries tilfælde var den "skammelige" adfærd bevist med tingsvidner og attester. Forud gik et tilsyneladende omtumlet ægteskab. I de 11 år, som parret havde været gift, havde Anne Marie været sendt til Pesthuset i København fem gange til tugt og formaning, men tilsyneladende uden effekt. Manden havde hver gang anmodet om hendes løsladelse og taget hende til nåde. Forklaringen skal formentlig findes i problemerne ved at forestå en husholdning alene. I tilfælde, hvor ægtemænd blev landsforvist eller idømt langvarige fængselsstraffe for hor, finder vi tilsvarende, at deres hustruer indsendte supplik til kongen med bøn om benådning af manden eller omdannelse af hans straf til et kortere fængselsophold på vand og brød. Behovet for forsørgelse er tydeligt i deres argumentation, samtidig med at det seksuelle brud på ægteskabet ikke ser ud til at være det, der vejer tungest i deres argumentation for et godt ægteskab. Forsørgelse og gensidig omsorg var vigtigere.²¹

Anne Maries ophold i Møns Tugthus blev ikke langvarigt. I februar 1753 gav direktionen i København besked til tugthusets inspektør om, at Anne Marie skulle løslades, fordi hendes mand ønskede at føre skilsmisssag. Det fremgår, at hun samtidig ønskede at anlægge sag mod ham for "hård og ubillig medfart". Hun skulle derfor løslades, så hun kunne føre sin sag, og forholdet mellem dem afgøres ved domstolen.²² Materialet viser ikke, om Hans Brøsting opnåede skilsmisse, men medmindre Anne Maries "liderlige og letfærdige tale og opførsel" faktisk dæk-

19. Møns Tugthus, indkomne breve og domme generelt, 1752.

20. Engelsk og hollandsk forskning i tidlig moderne tugthuse indikerer, at private institutioner muliggjorde, at tugthusene blev brugt som et sted at placere familiemedlemmer, man ønskede at slippe af med, se fx Pieter Spierenburg, *The Prison Experience: Disciplinary Institutions and their Inmates in Early Modern Europe*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1991/2007. Det kan ikke udelukkes, at det også har gjort sig gældende i Danmark i visse tilfælde, men her forblev institutionerne offentlige og var underlagt det offentlige krav om vidner og dokumentation.

21. Nina Javette Koefoed, "Utroskab, ægteskab og forsørgelse i 1700-tallets Danmark". 1066. *Tidsskrift for historie* 35, nr. 2, 2005, 3–13.

22. Møns Tugthus, indkomne breve og domme, 1753_5 & 11.

kede over seksuelt ægteskabsbrud, er det tvivlsomt. Uoverensstemmelse i ægteskabet var ikke skilsmissegrund midt i 1700-tallet. Skilsmisse var kun muligt i tilfælde af utroskab (den uskyldige part kunne få skilsmisse og ret til at gifte sig igen), rømning (dvs. hvis den ene part forsvandt i længere tid), eller impotens (dvs. at ægteskabet af den ene eller anden grund ikke var seksuelt fuldbyrdet).²³

Grundlaget for Anne Maries anklager mod ægtemanden for hård og ubillig medfart kunne til gengæld godt finde genklang i både katekismus og lovgivning. Ifølge hustavlen skulle ægtemænd "bo hos deres hustruer efter forstand, som hos et skrøbeligt kvindeligt redskab ... og ikke være bitre imod dem".²⁴ Hos Pontoppidan havde Hans lært, at han som ægtemand "trolig (skulle) elske, ære, styre, regere og forsørge hende (hustruen), så og med tålmodighed bære hendes skrøbelighed, bede for hende og søge hendes sjæls salighed."²⁵ Danske Lov havde forud for Pontoppidan direkte adresseret forventningerne til mandens adfærd med et forbud mod tyrannisk adfærd: "Handler nogen husbond tyrannisk og ukristelig med sin hustru ... da straffes han ved Bremmerholm, eller anden høj straf ..."²⁶ Det er ikke sikkert, at Anne Marie har kunnet overbevise domstolene om, at Hans havde opført sig tyrannisk mod hende, men andre sager viser, at myndigheder og retsvæsen gik op i, hvor ansvaret for det ukristelige samliv kunne placeres.²⁷

Som nævnt skulle kvinder, der handlede ukristeligt mod deres ægtemand, også straffes ifølge Danske Lov; her nævnes dog ikke et forbud mod tyrannisk adfærd.²⁸ Derimod understreges det, at hustruen ikke måtte skade sin ægtemand fysisk: "Slår hustru sin husbond og gør ham skade, da er det ligesom hun det mod en fremmet gjort har."²⁹ Ifølge Jyske

---

23. Gerda Bonderup, "Skilsmisser i Århus 1645–1900". *Historie*. Vol. 16, 1985, 493–520; Anette Jensen, "Staten, kirken og stridbare ægtefolk: Et nyt syn på ægteskabet i første halvdel af 1800-tallet". *Den Jyske Historiker: Ægteskab, sex og hor i historien*. Vol. 98–99, 2002, 109–30; Bente Rosenbeck, "Liberalization of Divorce: No-Fault Divorce in Denmark and the Nordic Countries in the Early 20th Century". *Scandinavian Journal of History* 43, nr. 1, 2018, 18–39.

24. Luther, *Den lille Katekismus*, Hustavlen, Ægtefolks embede.

25. Pontoppidan, *Sandhed til Gudfrugtighed*, 1902 (1737), §209.

26. Danske Lov 6.5.7.

27. Koefoed, "Emotions, Obligations, and Identities Within the Lutheran Household", 2017.

28. Danske Lov 6.5.8.

29. Danske Lov 6.5.4.

Lov, som Danske Lov afløste, havde en mand ret til at revse sin hustru. I Danske Lov er revselsesretten begrænset til børn og tyende for både ægtemand og hustrus vedkommende. Til gengæld er der heller ingen direkte regulering af ægtemandens eventuelle vold mod hustruen, hvilket formentlig kan forklares med forbuddet mod tyrannisk adfærd, der skulle holde revselsen inden for det acceptable. Danske Lov havde også øje for, at ansvaret for ukristeligt ægteskabeligt samliv ikke nødvendigvis kun kunne placeres ét sted: "Er husbond og hustru lige skyldige til ond forligelse imellem sig indbyrdes og forargeligt levnet, da bør de begge at straffes således som sagt er."³⁰ Paragraffen viser tilbage til de to paragraffer om hustruens og ægtemandens ukristelige opførsel i ægteskabet, så den rummer også en konkretisering af lovens forståelse af det ukristelige som ond forligelse og forargeligt levnet.

Det var ikke kun kvinder, der blev anbragt i Møns Tugthus for ukristelig opførsel i ægteskabet. I 1752 blev en lokal mand ved navn Peder Jul indsat i tugthuset "andre til eksempel og sig selv til velfortjent straf."³¹ Der var afholdt politiforhør over Peder Jul, fordi han på trods af præstens formaninger var fortsat med sit "slette ukristelige og højst forargelige levnet" uden at vise tegn på forbedring. Amtmanden havde derfor konkluderet, at "det heller ikke er at håbe, at han uden straf og tvang fra sit onde og lastefulde levnet aflader", og anmodet om, at han blev indsat i tugthuset til tvang og arbejde, indtil han udviste tegn på bedring. Han skulle samtidig holdes under nøje opsyn, og hvis han opførte sig "uskikkelig og uregerligt", ville han blive overført til Rasphuset i København, hvor de mere hærdede kriminelle afsonede deres straf.³²

Ved politiforhøret udspurgte myndighederne en række lokale vidner. Spørgsmålene er interessante, fordi de viser, hvad myndighederne lagde vægt på i deres vurdering af Peder Juls opførsel. Vidnerne blev først spurgt, om de "har set, hørt eller ved at Peder Jul har levet uforligeligt med sin hustru Kirsten Pedersdatter, som om hun derover har beklaget sig nogen tid?" Vidnerne var omhyggelige med at understrege, hvad de

---

30. Danske Lov 6.5.9.

31. Møns Tugthus, indkomne breve og domme, 1752_64-77. Den følgende gennemgang af Peder Juls sag bygger herpå.

32. Brev fra fattigdirektionskommissionen i København til inspektørerne over Møns Tugthus.

selv havde set, og hvad de kun vidste, fordi de havde hørt om det i byen. Ud over de centrale vidner, der havde været mere direkte indblandet i de husspektakler, der tilsyneladende udspillede sig i Juls³³ hjem, er det tydeligt, at der var en del snak om Juls opførsel i byen. Alle vidnerne var særdeles velinformerede om de ægteskabelige uroligheder.

Gennem afhøringen af vidnerne kom det frem, at Peder Jul ifølge sit lokale omdømme levede "ilde" med sin hustru. Især en episode blev fremhævet. Her var Juls hustru en aften løbet efter hjælp hos naboen, fordi Jul havde drukket og truede med at begå selvmord. Naboen beskrev, hvordan hustruen gav Jul øl og tobak, da han krævede det, men nægtede at give ham den kniv, han tidligere havde truet med at bruge til at skade sig selv. Naboen havde forladt huset, da Jul til sidst var faldet i søvn. Næste dag var han igen gået derind, fordi han hørte slag og tumult fra huset, mens Juls hustru råbte om hjælp. Naboen fandt hustruen grædende og Jul med en kæp, som han greb fat i. De to kom op at slås, og en tredje nabo måtte blande sig for at stoppe slagsmålet og volden mod hustruen. Beretningen vidner både om, at hustruen søgte hjælp og påkaldte sig opmærksomhed, når Jul var voldelig, men også om den omsorg, naboerne lagde for dagen ved at holde øje med husholdet.³⁴

Flere vidner beskrev, at de efter den omtalte episode ofte hørte uenighed og klammeri mellem Jul og hans hustru, især når han havde drukket. Både Juls drikkeri og hans voldelige og højlydte adfærd, når han havde drukket, fremstår problematisk. Ifølge Pontoppidan var fråseri og drukenskab en stor synd og et brud på det 6. bud, fordi det "optændte de onde kødets lyster" og derfor "udelukker os fra Guds rige lige så vel som hor, mord eller tyveri."³⁵ Juls druk var altså i sig selv et brud på det 6. bud på linje med et seksuelt brud.

En nabo fortalte, hvordan han havde hjulpet Jul hjem engang, hvor Jul var så fuld, at han ikke selv kunne gå eller finde hjem. Undervejs havde Jul skældt ud og bandet over en række mennesker, bl.a. præsten, som han kaldte den "arrigste tyv og Skælm". Dermed var han ikke kun problema-

---

33. Peder Jul benævnes konsekvent "Jul" af vidnerne i sagen, hvorfor det også er brugt her

34. Camilla Schjerning skriver i *Følelsernes fællesskaber: Moralske følelser og sociale relationer i København 1771–1800* (upubliceret ph.d.-afhandling, Københavns Universitet, 2013) om grænserne mellem privatliv, og hvornår naboerne blandede sig i private stridigheder.

35. Pontoppidan, *Sandhed til Gudfrygtighed*, 1902 (1737), §222

tisk i sit eget hushold, men for hele lokalsamfundet. Samtidig beskrev vidner, hvordan Juls hustru ved flere lejligheder havde bedt naboer om at holde øje med Jul, fordi hun var bange for, at han ville gøre skade på sig selv. Andre vidner mente at have hørt, at Jul havde truet med at gøre skade på sig selv eller sin hustru. Hustruens forsøg på at forhindre, at han begik selvmord i fuldskab, kan måske bedst forstås i lyset af hendes pligt til som hans hustru at sikre hans sjæls frelse. En pligt, der tilsyneladende ikke blev ophævet af hans voldelige fremfærd. Ikke alle vidner kunne bekræfte de voldelige episoder, men flere lagde vægt på, at hustruen var bange for, at der skulle ske Jul noget ondt.

Vidnerne blev herefter spurgt om de vidste, at "hr. provst Friederich har haft Jul kaldet for sig i sakristiet udi sin medhjælperes hosværelse, og der påmindet ham om bedring og et foranderligt levnet." Vidnerne var velinformerede både om, at provsten først havde forsøgt at tale med Jul i enrum i sit eget hus og derefter havde talt med ham i sakristiet i sine medhjælperes nærvær. Et af vidnerne havde overværet samtalen i sakristiet som medhjælper og kunne bevidne, at provsten "forholdt Jul sit [hans] slette levnet og forhold med drukkenskab og uforligelighed, formanede ham alvorlig til bedring med trussel at overlevere ham til den verdslige øvrighed." Ud over at politiforhøret viser, hvor ualmindeligt velinformerede lokalsamfundet var både om forholdene i de enkelte husstande og om, hvem præsten havde formanet, viser det også, hvordan præsten håndterede ægteskabelige uoverensstemmelser blandt sine sognebørn. Ifølge Danske Lov skulle præsten først formane sognebørn hemmeligt og derefter i medhjælpernes overværelse. Dog skulle det helst foregå diskret og hemmeligt, hvilket både Juls og andre sager tyder på, ikke har været en mulighed, eller i hvert fald ikke blev efterlevet. Lokalsamfundet vidste, når nogen blev formanet af præsten. Ifølge Danske Lov skulle præsten herefter udelukke synderen fra nadveren og i sidste ende bandlyse vedkommende, indtil denne angrede oprigtigt og stod åbenbart skrifte og derved kunne genoptages i menigheden.³⁶ Dermed beskriver Danske Lov præstens formaninger af sognebørn til et kristent liv og hans irettesættelse af synderne som et anliggende alene for kirkestanden, hvor

---

36. Danske Lov 2.9.6-18. Mønsteret i denne proces bygger på Mattæusevangeliet, kap. 18.

det afgørende var alterets sakramente og genoptagelsen i menigheden, der også var en genoptagelse i lokalsamfundet.

Jul og andre sager fra Møns Tugthus viser, at forholdet mellem kirkestanden og regeringsstanden, mellem den gejstlige og den verdslige øvrighed, i praksis så anderledes ud. Provsten forsøgte først at formane Jul til et bedre liv, og derefter overlod han sagen til de verdslige myndigheder, et mønster der går igen i en lang række af de sager, hvor vi har materiale nok til at følge sagsgangen op til politiforhøret og anbringelsen. Politiforhøret fremstår dermed også som en sikring af, at præsten havde passet sit arbejde, og Jul havde fået de fornødne advarsler, før man greb til andre midler. Omvendt strider overdragelsen til de verdslige myndigheder direkte mod intentionen i Danske Lov, hvor der står at

eftersom præsten med sine medhjælpere godt og kristeligt betænkende, limfældighed [mildhed] og beskedenhed, i tvivlrådige sager haver at bruge, så skulle de sager som alene i enrum for dem forrettes, med påmindelse, formaning, forspørgen og advarsel om udspredd rygte, ikke siden til nogen udvortes verdsligt forhør, eller proces, drives imod dem, om end skønt alting ikke befindes som rygtet går eller for verdslig ret komme nogen til skade i nogen måde.³⁷

Især uoverensstemmelser i husholdet opfordres der til, at man ordner i stilhed, dvs. uden at de bringes for meget frem i lyset og uden for meget snak og rygtedannelse.³⁸ I Jul og andre lignende sager ser det ud til, at hensynet til at få placeret ansvaret for den ægteskabelige uoverensstemmelse, som Danske Lov også kræver, i praksis har vejet tungere.

Det kom også frem under afhøringen af vidnerne, at Jul også før sit ægteskab havde ry for at drikke og slå. Det ledte til det tredje spørgsmål om, hvorvidt vidnerne havde "hørt Juls hustru at have bandet eller skældet Jul, og derved opirret sin mand til vrede?" Spørgsmålet tjente til at afklare, hvorvidt Juls hustru har levet op til katekismernes formaninger om at være sin mand underdanig og lydig. Vidnerne afviste, at Juls hustru på nogen måde havde opført sig, så det kunne forsvare Juls vrede. Det

---

37. Danske Lov 2.9.26.

38. Danske Lov 2.9.29.

fjerde spørgsmål var i forlængelse heraf, om "Juls hustru ikke medens hun har levet her i byen i hendes forrige ægteskab og enkestand før hun fik Jul, har ført et skikkeligt, kristeligt og sømmeligt levnet?" Vidnerne bekræftede hustruens gode karakter, men spørgsmålene skulle tydeligvis afdække, om skylden for det ukristelige og turbulente ægteskab kunne placeres på Jul alene, eller om begge parter burde straffes efter Danske Løvs bestemmelser. Det var et mønster, der kan genfindes i andre sager om ukristeligt samliv i ægteskabet, især når det var manden, der var under anklage. Det viser formentlig en bagvedliggende forståelse af mandens revselse som legitim, hvis hustruen ikke havde levet op til sin pligt om underdanighed. Samtidig viser sager, hvor hustruen var under anklage, også en vilje til at undersøge, om manden havde behandlet hende på en urimelig hård måde, der retfærdiggjorde hendes adfærd.³⁹

Samlet tegnede vidnerne et klart billede af en ægtemand, der drak, havde ry for at gøre det også før ægteskabet og behandlede sin hustru dårligt, samtidig med at ingen mente, at de ægteskabelige problemer kunne føres tilbage til hustruen, der var kendt for at leve et kristeligt og skikkeligt liv både i tidligere ægteskab og som enke, ligesom hendes forsøg på at forhindre, at han gjorde skade på sig selv, når han havde drukket, blev fremhævet. Under vidneafhøringerne kom det også frem, at Juls hustru havde beklaget sig over, at hendes mand truede med at skille sig af med huset for at gøre hende husvild og bringe dem begge til tiggerstaven. Et af vidnerne havde hjulpet hustruen med at få amtmandens garanti for, at hun ikke ville blive smidt ud af sit hus, og det er ikke utænkeligt, at den konkrete trussel om at bringe både sig selv og hustruen til tiggerstaven har haft indflydelse på myndighedernes beslutning om at gribe ind i husholdet. Her som i andre situationer tegner vidnerne et billede af, at Juls hustru rakte ud i lokalsamfundet, havde gjort opmærksom på sin situation og fået støtte og hjælp – også fra andre end præsten. I modstrid med Danske Løvs intentioner om at holde ægteskabelige problemer i husholdet, inklusive præstens formaning af de stridbare ægtefolk, peger vidnernes beretning i Juls sag på, at det har haft en betydning at holde lokalsamfundet informeret om urolighederne i husholdet, eventuelt for

---

39. Se også Koefoed, "Emotions, Obligations, and Identities Within the Lutheran Household", 2017.

at dokumentere overgrebene. Dermed signalerede Juls hustru også, at hun ikke havde noget at skjule.

Præsten opsummerede både Juls opførsel, sin egen indsats, hvad der måtte gøres og hvorfor i sit vidneudsagn:

så fornøden som det er at vise barmhjertighed mod nødlidende, så kristeligt er det også at øve retfærdighed mod de ugudelige: I henseende til det sidste [...] hvorledes han skammelig fremturer i sin drukkenskab og andre medfølgende liderlighed; Thi uagtet at jeg haver brugt alle Gradus Admonitionis (formaninger og advarsler) som Guds ord og loven har pålagt mig som præst, så ses dog ingen forbedring hos benævnte Jul, som med skældsord og hug overfalder hans kone, truer at gøre enten hende eller sig selv en ulykke, forøder sit fattige husgeråd, end sine egne klæder, som han udsætter i krohuset for brændevin, og går omkring som et spectacul blandt alle og således med sit forargelige væsen ... fortørner den store Gud, og forvolder at ud i sit armod må omsider ved betleri blive landet til en byrde. ... Med begæring at få ham sat i Tugthuset, da jeg tror at tvang og tugt skulle formå mere til Juls forbedring, end alle mine sagtmodige formaninger.

Her italesætter præsten autoritetens dobbelte pligt til både omsorg og tugt som lige kristne handlinger og tugtens rolle til forbedring af den syndige sjæl, når formaning ikke er tilstrækkeligt. Dermed peger han også på forholdet mellem kirkestand og regeringsstand i opretholdelsen af det kristne samfund med formaning og straf af synderen. Ansvar for straffen af synden og tugtelsen af synderen lå hos den verdslige øvrighed, kirkestandens ansvar var formaning og vejledning. Samtidig formuleres Juls synd som en kombination af hans adfærd over for hustruen, hans trusler mod sig selv, hans druk og forargelige adfærd i det offentlige rum og hans manglende varetagelse af husholdets økonomi og dermed forsørgelse af husholdet. Hans ugudelighed består i en kombination af krænkelser af ægteskabet, forargelse af Gud og kurs mod at komme til at ligge landet og næsten til byrde.

Regulering af ukristelighed

Sagerne om ukristeligt samliv i ægteskabet viser, hvordan alle tre stænder eller ordninger (kirke, husstand og verdslig øvrighed) i praksis blev aktiveret i bestræbelserne på at genoprette det kristne hushold og det kristne samfund. Sagens kerne var i begge tilfælde et hushold, der ikke fungerede, fordi den ene part i ægteskabet ikke levede op til sine ægteskabelige forpligtelser. Ægteparret indgik imidlertid også i kirkestanden, både forstået som en relation til præsten, der forsøgte at formane, og i relation til menigheden i form af naboerne. Det er tydeligt i sagen om Peder Jul. Jul, der var autoriteten i husholdet, var samtidig underlagt præstens autoritet i kirkestanden, hvor han også var en del af menigheden. Hustruen kunne trods sin lydighedspligt aktivere de andre stænder, når Juls adfærd stred mod de forpligtelser, han havde i husholdet, og blev ukristelige.⁴⁰ Naboerne spillede en central rolle som vidner til forholdene i husholdet – både i deres forsøg på at mægle og forhindre volden, og i deres hjælp til såvel hustruen i hendes bestræbelser på at forhindre, at Jul gjorde skade på sig selv, som til ham, når han var for fuld til selv at finde hjem. De blev imidlertid også vidner til præstens formaning af Jul, både gennem deres viden om, at præsten havde formanet Jul i sit hus, og gennem medhjælpernes konkrete overværelse af formaningen i sakristiet. Endelig indgik alle involverede i regeringsstanden, hvis autoritet blev aktiveret, da de andre to stænder havde givet op. Her blev alle, inklusive præsten, vidner til den ukristelige opførsel i husholdet og underlagt statsmagtens autoritet i forsøget på at genoprette husholdet som en kristen grundenhed i samfundet. Trods den udbredte viden om forholdene i lokalsamfundene fremstår kirkestanden med præsten som autoritet som bindeled mellem husholdet og regeringsstanden, således at præstens forbedring af synderen gennem vejledning afløses af myndighedernes tugt.

Forskningen i sammenhængen mellem synd og forbrydelse inden for husholdets rammer har ofte fokuseret på regulering af seksuelle forhold uden for ægteskabet som udtryk for statsmagtens forpligtelse til at sikre, at befolkningen levede et kristent liv i overensstemmelse med det sjette

---

40. Se Karin Hassan Jansson & Jonas Lindström, *Horet i Hälsta*. Stockholm: Natur & Kultur, 2018 for en diskussion af tjenestepigens pligt til at lyde Gud mere end sin husbond og det råderum, det giver hende.

bud.⁴¹ Sammenhængen mellem synd og forbrydelse ses også i Danske Lovs sjette bog om misgerninger, som er struktureret i overensstemmelse med de ti bud og dermed kriminaliserer alle overtrædelser af de ti bud.⁴² Brugen af begreberne 'ukristeligt' og 'ugudeligt' i materialet fra Møns Tugt- og Manufakturhus peger på, at vi dermed kun har indfanget nogle aspekter af, hvad der var centralt i det kristne liv og hushold.

Når Danske Lov bruger begrebet 'ukristeligt samliv i ægteskabet', sker det ikke i forbindelse med reguleringen af det sjette bud, men reguleringen af det fjerde bud. Det ser dermed ud til, at det i højere grad var husholdsautoriteten og den forpligtelse, der lå i den, der var på spil i forhold til spørgsmålet om ukristelig adfærd. De konkrete sager viser også, at 'ukristeligt' i praksis blev koblet til sager, hvor ægtefolk ikke levede op til deres forpligtelser som husholdsautoritet. Pontoppidan understreger i sin forklaring af Luthers katekismus i højere grad end Luther selv den kønnede pligt til at forsørge og forvalte husholdet ordentligt og ansvarsfuldt. Det er sammenfaldende med en bevægelse, hvor det fjerde bud gradvist bliver mere centralt for reguleringen af det kristne samfund end det sjette,⁴³ og kan samtidig være udtryk for en bevægelse mod, at de gode gerninger, der følger af de ti bud, opfattes som mere centrale for det kristne samfund end en streng regulering af synden mod de ti bud.⁴⁴

---

41. For nordisk forskning på feltet, se fx Marie Lindstedt Cronberg, *Synd och skam: Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680–1880*. Lund: Lunds universitet, 1997. Karin Hassan Jansson, *Kvinnofrid: Synen på våldtäkt och konstruktionen av kön i Sverige 1600–1800*. Acta Universitatis Upsaliensis. Studia historica Upsaliensia 205, 2002. Koefoed, *Besovede kvindfolk og ukærlige barnefædre*, 2008.

42. Jørgen Stenbæk, En kirkeretlig vurdering af Danske Lovs 6. bog – strafferetten. *Kirkehistoriske samlinger*, 1972, 58–90.

43. Se Koefoed, "Regulating Eighteenth-Century Households", 2018.

44. Nina Javette Koefoed, "Den gode kristne og den gode borger", i Nina Javette Koefoed, Bo Kristian Holm & Sasja Emilie Mathiasen Stopa (red.), *Religion som forklaring? Kirke og religion i stat og samfund. Festskrift til Per Ingesman*. Aarhus: Aarhus University Press, 2018. I stedet for at tolke skiftet i reguleringen af ugiftes seksuelle forhold fra fokus på den seksuelle synd til fokus på forsørgelse som et udtryk for sekularisering, som jeg gjorde i *Besovede kvindfolk og ukærlige barnefædre*, peger det her materiale på, at det i stedet kan være nyttigt at se det som udtryk for et skift i, hvordan den kristne forpligtelse forstås.

Anden ukristelig opførsel

Ægtefolk kunne godt opføre sig ukristeligt, selvom den ukristelige eller ugudelige opførsel ikke var rettet mod deres ægtefælle, ægteskabet eller husholdet. I de sager, der nåede Møns Tugthus, handlede ukristelig opførsel i en række sager også mere entydigt om fysisk vold eller sprogbrug. I 1752 blev Anne Michelsdatter genindsat i Møns tugthus, fordi hun "fremturer i sin ugudelige og højst forargeligt liderligt levnet, med skælden og banden." Hun havde været indsat tidligere og her løsladt på anmodning af sin mand. I den forbindelse havde inspektørerne angivet, at hun havde forbedret sig, hvilket formentlig vil sige, at de vurderede, at opholdet i tugthuset havde tjent sit formål. Efter mandens død blev Anne genindsat. Selvom Annes opførsel kategoriseres som ugudelig, var den, i hvert fald i anden omgang, ikke rettet direkte mod ægteskabet og husholdet. Det handler her om druk og ugadeligt sprog. Begrebet 'liderligt' blev koblet netop til hendes omgang med alkohol og sproglige udsagn og ikke direkte til noget seksuelt. Det fremgår ikke umiddelbart af sagen, hvem der tog initiativ til at få hende genindsat, og præstens rolle i sagen er ikke tydelig.⁴⁵

Da Catrine Bertelsen blev indsat i 1751 for "ugadeligt og ryggeløst levnet", blev det koblet til "horeri, drukkenskab og anden uredelighed". Det fremgår ikke, om Catrine var gift, men hvis hun var, var ægteskabet ikke centralt for vurderingen af hendes ukristelige opførsel. Det ser heller ikke umiddelbart ud til, at præsten har været involveret, hvilket formentlig betyder, at hun ikke var blevet formanet om at leve et bedre liv af ham, og at han altså ikke havde været involveret i at opretholde den kristne orden i hendes hushold, en opgave der, hvis hun var tyende, tilfaldt hendes husbond. Til gengæld understreges det, at hun var af skikkelig familie.⁴⁶ Alkohol ser også ud til at være det primære problem, da Else Christensdatter i 1762 blev sat i tugthuset for "ugadelig levnet og (sin) slette opførsel". Else var gift med en smed i livgarden, men druk er det eneste aspekt af hendes adfærd, der fremhæves, hvilket vil sige, at den ugudelige opførsel ikke ses som rettet mod ægtemanden eller husholdet. Hun blev indsat på kongelig resolution, og heller ikke her ser præsten ud

---

45. Møns Tugthus, indkomne breve og domme, 1756_52.

46. Møns Tugthus, indkomne breve og domme, 1751_125.

til at have været involveret.⁴⁷ En del af præstens opgave var ifølge Danske Lov at holde øje med livet i husholdet, herunder ægtefællernes kristelige samliv. Det er ikke utænkeligt, at præsterne lagde mere vægt på varetagelsen af de ægteskabelige opgaver i husholdet i deres vurdering af det ukristelige liv end de verdslige myndigheder, for hvem druk og banden i det offentlige rum ser ud til at have spillet en mere central rolle i vurderingen af ukristelighed.

Da Pernille Jens Larsens hustru i 1762 blev indsat i tugthuset på grund af "ufredelige og ukristelige forhold" både mod ægtemanden og andre, var det også på kongelig resolution. Hun blev indsat til "arbejde og korrektion indtil hun har udvist kendelige og pålidelige tegn på bedring." De ukristelige forhold blev i resolutionen beskrevet som "skælden, banden, slag og undsigelsesord" – altså sproglig og fysisk vold, men ikke umiddelbart nogen grov forsømmelse af hendes ægteskabelige pligter i husholdet.⁴⁸ Pernille blev løsladt igen i 1770. Da havde hun søgt om at blive løsladt, og ansøgningen blev understøttet af inspektørernes erklæring om, at hendes opførsel i tugthuset havde været anstændig, dels at hun nu var for gammel til at arbejde. Hun blev løsladt til forsørgelse i sin søns hushold resten af sit liv.⁴⁹ Sagen understreger både, at tugthuset også skal ses som en produktionsvirksomhed, der helst skulle have gavn af de indsatte, og betydningen af at høre til i et hushold. Det samme gjorde sig gældende da Rasmus Naur i 1754 søgte om at få sin svigermor, Karen Baggens, løsladt. Hun var blevet indsat for ugudeligt og forargeligt levnet i 1750, men svigersønnen tilbød fire år senere at tage hende til sig i sit hushold, forsyne hende med den fornødne pleje og sikre, at hun ikke henfaldt til sit tidligere liv. Amtmanden og provsten, der havde fået hende indsat, gav tilladelse til løsladelsen, men her har det med en vis sandsynlighed også spillet ind, at Karen ikke kunne arbejde så meget, at hun kunne tjene til sit ophold; hun var altså tugthuset til byrde. Dog var det også et argument for hendes løsladelse, at hun havde opført sig skikkeligt.⁵⁰

---

47. Møns Tugthus, indkomne breve og domme, 1762_35–29.

48. Møns Tugthus, indkomne breve og domme, 1762_07.

49. Møns Tugthus, indkomne breve og domme, 1770_56.

50. Møns Tugthus, indkomne breve og domme, 1754_08.

I 1764 blev en hustru til en fæstebonde indsat på foranledning af gods ejeren, men på kongelig resolution. Kvinden levede ifølge resolutionen ugudeligt med dagligt druk i et omfang, der gjorde, at hun satte sit liv på spil, fordi hun blev fundet døddrukken på markerne og bragt hjem i halvdød tilstand.⁵¹ Ligesom Jul var hun altså til fare for sig selv og sit eget liv. Hun syndede gennem sit druk og manglende varetagelse af liv og helbred, men det faldt inden for godsejerens og de verdslige myndigheders område, ikke præstens pligt til formaning og forbedring.

Da provst og byfoged i 1760 ønskede at få vægterenke Dorte Wadeche optaget i tugthuset på grund af "fylder, liderlighed, eder og banden samt anden ugudelighed", var beskeden imidlertid, at det krævede dom eller kongelig resolution.⁵² Selvom præsten var involveret, kunne hun altså ikke indsættes uden den kongelige resolution, der også forelå i de andre eksempler, hvor forseelser mod husholdet ikke var det centrale aspekt ved den ukristelige opførsel, og hvor ægtefællen ikke var direkte involveret i indsættelsen. Det kan have spillet ind, at hun ikke var en del af et hushold med en husbond. Samme form for minimal retssikkerhed var ikke udbredt til hendes 12 år gamle søn, som provst og byfoged ønskede indsat sammen med hende, fordi han begik tyveri. Han kunne uden videre indsættes på baggrund af anklagerne mod ham.⁵³

Der var knap så meget tøven, da Karen Nielsdatter i 1775 blev indsat i tugthuset. I første omgang for ugudelig og uregerlig opførsel mod sin gamle svigermor. Det udspecificeres ikke nærmere, men baseret på de andre historier har der formentlig været tale om sproglig, eventuelt fysisk vold og ulydighed eller mangel på respekt. Det kom imidlertid frem, at Karen også havde stjålet et lagen. Da den bestjålede ikke krævede nogen straf, besluttede myndighederne, at strengt arbejde i tugthuset ville være bedre egnet end straf for tyveri til at bringe Karen til forbedring.⁵⁴

Ægtefolk kunne altså både optræde ukristeligt i deres ægteskab og generelt. Ukristelighed i ægteskabet rummede ud over druk og ugudeligt sprog også en uforsonlig adfærd mod ægtefællen og et svigt af centrale

---

51. Møns Tugthus, indkomne breve og domme, 1764_09.

52. Ifølge plakat af 30. juli 1745 skulle der holdes lovligt forhør over betlere og løsgængere, før de måtte sendes til tugthuset, hvorimod ulydige børn uden videre kunne modtages.

53. Møns Tugthus, indkomne breve og domme, 1760_76.

54. Møns Tugthus, indkomne breve og domme, 1775_57.

kønnede pligter i husholdet som forsørgelse og husførelse. I disse tilfælde forsøgte præsten gennem længere tid at formane parterne til at forbedre sig og leve et mere forsoneligt liv i ægteskabet. Hvis den ukristelige adfærd ikke var rettet specifikt mod ægtefællen, var der et mere ensidigt fokus på druk og ugudeligt sprog. I disse sager ser præsten ikke ud til at have været inddraget lige så systematisk med formaning af parterne, og den forstyrrelse af det offentlige, som der er tale om, blev mere direkte påtalt og reguleret af de relevante verdslige myndigheder. Desuden understreger sagerne tugthusets funktion som en forbedrende institution, der skulle lære de ukristelige at leve et kristeligt liv gennem tugt og arbejde, ligesom de viser myndighedernes ansvar for at tilvejebringe den forbedring – de gejstlige myndigheder gennem formaning, de verdslige gennem tugt. Det skal tilføjes, at tugthuset havde en større gruppe af indsatte, der havde forset sig på lignende måder gennem druk, vold eller ugudeligt sprog (banden og eder), uden at det i alle tilfælde kategoriseres som ugudeligt eller ukristeligt.

Ulydige børn

Ægteparrets kristne samliv var ikke kun af betydning for deres egen sjæls frelse, men for hele husholdet og opdragelsen af de kommende generationer. Husholdet var centralt som organisationsprincip og produktionsenhed, men det var også dér nye statsborgere blev formet, og det var i statens interesse at de blev opdraget godt – og kristent.⁵⁵ Tugthuse som Møns Tugt- og Manufakturhus havde også ulydige børn blandt sine indsatte, indsat af enten forældre eller lokale myndigheder, ofte på præstens initiativ. Elementet af opdragelse og forbedring, der også var til stede, når de ukristelige ægtefolk blev sendt i tugthus, træder tydeligere frem i spørgsmålet om ulydige børn, og tugthuset fremstår som et mødested for hushold og stat i bestræbelserne på at opdrage de kommende generationer som gode kristne.

I 1752 blev Kirsten Poulsdatter indsat til "arbejde og korrektion" af stiftsamtmand Scheel. Scheel skrev til inspektørerne for tugthuset, at

---

55. Per Ingesman, "Kirke, stat og samfund i et historisk perspektiv", i Tim Knudsen (red.), *Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2000; Koefoed, "Household and state-building", 2021, 65–86.

Kirsten havde levet et "forargeligt liv og levnet med drukkenskab, løstagtighed og anden uanstændighed", og at hun tidligere var blevet advaret af øvrigheden og havde lovet bedring, som var udeblevet.⁵⁶ Initiativet kom imidlertid ikke fra stiftamtmanden selv, men fra hendes stedfar. Han havde klaget over hende til byfogeden, hvorefter der var blevet afholdt politiforhør og afsagt dom. Af politiforhøret fremgår, at hun levede et ugudeligt og skandaløst liv med ublufærdigt horeri og drukkenskab og desuden havde angrebet forældrene med skældsord og slag.⁵⁷

I sin klage beskriver faren, hvordan Kirsten to år forinden havde været indkaldt til rådstuen og formanet om forbedring, men at hun "i stedet for at forandre sit onde levnet, tvært imod med det kontinueret, i besynderlig de to hovedlaster drukkenskab og horeri." Der er ikke så meget tvivl om, at Kirsten har levet et udsvævende liv på kollisionskurs med samfundets religiøse og moralske normer. Ifølge Danske Lov kunne børn gøres arveløse, hvis de ikke levede op til den kristne opdragelse, de forventedes at have fået:

Findes nogen at være sine forældre ulydige, og foragte deres kristelige formaninger til Guds frygt, ærlighed, ædruelighed, fredssommelighed, flittighed, sparsommelighed og deslige, og det tilstrækkelig bevises, mister arv efter dem.⁵⁸

Ved selv at gøre myndighederne opmærksom på, at steddatteren ikke efterlevede sine forældres kristne formaninger, signalerede faren samtidig, at han havde givet dem og forsøgt at opdrage hende.⁵⁹ Kravene til forældrenes opdragelse var også skrevet ind i loven. Det gode kristne hushold skulle holde

deres børn, drenge, eller piger, til skole, ærlige tjenester, købmandskab, eller håndværk, og hvis de befinde nogen holde sine børn hos sig til ørkesløshed, da skulle de sætte forældrene månedsdag for, inden hvilken de selv må skaffe råd. Sker det ikke,

---

56. Møns Tugthus, indkomne breve og domme, 1752_78.

57. Møns Tugthus, indkomne breve og domme, 1752_80.

58. Danske Lov, 6.5.1.

59. Nina Javette Koefoed & Bo Kristian Holm (red.), *Pligt og omsorg: Velfærdsstatens lutherske rødder*. København: Gads Forlag.

da skulle overformynderne sætte børnene til ærlige håndværkere, og skulle forældrene være forpligtede dem at klæde og føde.⁶⁰

Når Møns Tugthus fik en relativt stor andel ulydige børn blandt sine indsatte, skyldtes det bl.a. en far, der kort efter tugthusets oprettelse henvendte sig til myndighederne med et ønske om, at hans ulydige datter måtte indsættes til opdragelse ud fra et argument om nytten af et ophold i tugthuset frem for anden offentlig straf, hvilket var med til at udforme retningslinjerne for brugen af tugthuset.⁶¹ Det ser imidlertid ikke ud til, at det først og fremmest var Kirstens udsvævende liv, der bragte hende i tugthus, men derimod hendes reaktion på forældrenes forsøg på at opdrage hende. Ifølge stedfaren var Kirstens reaktion, når han ville straffe og irettesætte hende, at hun

bander og slår både mig og hendes moder, som en ugudelighed der er alt for utålelig, ligesom hendes øvrige bekendte laster er alt for spektakulære og skammelige til at hun længere derud i uden øvrighedens tvang skulle tåles, siden faderlige revselse ikke kan frugte ....⁶²

For faren var det springende punkt den opførsel, som han kategoriserede som ugudelig, at hun bandede og slog sine forældre, og at hun dermed ikke levede op til det fjerde buds formaninger om at ære sine forældre. I katekismen var det at ære sine forældre forklaret som, at barnet ”med hjerte, ord, gebærder og gerning skal ære, elske, tjene og adlyde dem (forældrene).”⁶³

Det var stedfaren selv, der mente, at øvrighedens tvang måtte træde til, når Kirsten ikke ville acceptere forældrenes revselse. Forældrene var ifølge katekismens forklaring af det fjerde bud forpligtet til at straffe ulydige børn af hensyn til deres forbedring, for ellers ville de selv være hjemfaldne til Guds straf.⁶⁴ Ifølge Luthers udlægning af det fjerde bud i *Den Store Katekismus* var det imidlertid også en del af forældreansvaret, og det forhold, at alle autoriteter var at regne for forældre, at ansvaret skulle

---

60. Danske Lov 3.18.7.

61. Koefoed, ”Household and state-building”, 2021.

62. Møns Tugthus, indkomne breve og domme, 1752_81.

63. Pontoppidan, *Sandhed til Gudfrygtighed*, 1902 (1737), §181.

64. Pontoppidan, *Sandhed til Gudfrygtighed*, 1902 (1737), §178–179.

overdrages til andre autoriteter, hvis forældrene ikke selv magtede det. Det kan have været medvirkende til den række af sager i Møns Tugthus, hvor forældre tilsyneladende overdrog ansvaret for at opdrage og forbedre ulydige og genstridige børn til myndighederne.⁶⁵ I trestandslærens perspektiv overgik forældreautoriteten dermed fra husstanden til regeringsstanden, til myndighedernes autoritet, når husstanden ikke fungerede i forhold til at opdrage den kommende generation som gode borger og gode kristne.

Kirsten havde med sine sproglige fornærmelser af forældrene imidlertid også forbrudt sig mod loven og kunne reelt idømmes tugthus på livstid:

Bander nogen sine forældre, eller dem ubluelig tiltaler, eller påtaller på ære og lempe, mister arv, og straffes med jern og arbejde på Bremmerholm, om det er en mandsperson, eller i Spindehuset, om det er kvindfolk, deres livs tid.⁶⁶

Og den fysiske vold var i Danske Lov takseret til dødsstraf: "Slår nogen sine forældre, da er det halsløs gerning."⁶⁷ Et bemærkelsesværdigt træk ved Kirstens historie er, at kilderne ikke viser, om, endsige hvordan og hvornår, præsten har været indblandet. Der er i højere grad tale om en overdragelse af myndighed og autoritet direkte fra hushold til stat.⁶⁸

Stiftamtmand Scheel havde også året før sendt en ung man ved navn Peder Henrichsen til Møns Tugthus. Peder var 21 år og kom fra Hillerød. Han havde opført sig "selvrådig, halstarrig og ugudelig" over for sin gamle mor gennem det sidste års tid, brugt grove ord og trusler mod hende og truet med at sætte ild til hendes hus. Derfor var der afholdt politiforhør over ham, og han var blevet anbragt i Frederiksborg Slots arrest. Men

---

65. Perspektivet med forældre, der overdrager myndigheden og ansvaret for opdragelsen af deres børn til myndighederne gennem tugthuset er udfoldet i Nina Javette Koefoed, "I Trust You with My Child: Parental Attitudes to Local Authorities in Cases of Disobedient Children in 18th Century Denmark", *Journal of Historical Sociology* 33, nr. 4, 2020, 489–504.

66. Danske Lov, 6.5.2.

67. Danske Lov, 6.5.3.

68. Fra andre sager om ulydige børn ses at præsten også her kunne være involveret i husholdet med formaninger gennem en længere periode før de verdslige myndigheder blev involveret. Se fx Nina Javette Koefoed, "Negotiating Memory and Restoring Identity in Broken Families in Eighteenth-Century Denmark", *Journal of Family History* 46, nr. 1, 2021, 30–45.

fordi han var en stærk mand, "bekvem" til arbejde, men doven og uvillig til at ville lære et håndværk, mente man, at det kunne gavne, at han blev indsat i Møns Tugthus for "mulig ved tvang at kunne bringes på bedre tanker." Direktionen anmodede om, at han i tugthuset blev sat til væven, og understregede, at der skulle holdes nøje øje med ham, så han ikke undveg eller forøvede ondt. Hvis han blev uregerlig, skulle han overføres til rasphuset.⁶⁹

Af politiforhøret fremgår det, at Peder blev anbragt i Frederiksborg Slots arrest på anmodning fra sin mor og "nogle af borgerskabet" efter skældsord, hårde trusler og slet opførsel mod moren. Drengens ondskab og ugudelige levnet var tilsyneladende opstået efter farens død et år tidligere. Ifølge vidnerne påstod Peder Henrichsen, at den afdøde far spøjte i huset og havde fordærvet hesten (et vidne mente, at sønnen selv havde reddet den for hårdt). Peder havde kaldt sin mor for en "kagstrøgen hore, der er blevet brændt på ryggen", og sunget fornærmende sange om både faren, moren og søsteren. Han havde brugt grove skældsord og ugudelig banden og truet med, at ingen vil få gavn af huset og dets indbo. Han var blevet konfirmeret fem år tidligere, men ville ikke lære et håndværk, fordi han ikke mente, at faren havde haft nytte af det, han havde lært.⁷⁰

Ud over Peders sprogbrug og de rygter, han spredte om sin mor, handlede hans ugudelige opførsel om hans manglende vilje til at arbejde og lære et håndværk, et aspekt, der også er med til at gøre hans sag typisk for de børn, der var indsat i tugthuset på Møn. Ansvar for, at Peder ikke havde lært et håndværk, blev placeret entydigt hos ham selv, mens hans mor fremstår både som offeret for hans sproglige vold og som den ansvarlige forældre, der, ligesom Kirstens stedfar, overdrog barnet til de verdslige myndigheder, da hun ikke selv kunne opdrage ham. Formålet med opholdet var, at han skulle lære et håndværk, så han kunne forsørge sig selv i fremtiden og ikke ligge samfundet til last. Tugthusets dobbelte formål af forbedring og uddannelse ses både i anbringelserne, hvor de ulydige børn skulle forbedres gennem arbejde og undervisning i katekismen, og i mange af løsladelserne, hvor børnene blev løsladt til et hushold, der påtog sig en fortsat uddannelse og forbedring af barnet. Løsladelser-

---

69. Møns Tugthus, indkomne breve og domme, 1751_79–80, 88–89.

70. Møns Tugthus, indkomne breve og domme, 1751_91–99.

ne til andre hushold viser igen porøse grænser og et tæt samarbejde mellem hushold og verdslige myndigheder – mellem husstand og regeringsstand – gennem tugthuset og betydningen af at høre til et hushold, der også var til stede i de sager, hvor ægtefolk blev løsladt til andre hushold.⁷¹

Præsten var heller ikke tydeligt involveret i den proces, der bragte Peder til Frederiksborg Slots arrest og videre til tugthuset på Møn. I 1742 var en anden dreng, Johan, ankommet til Møns Tugthus efter en dom i Odense Byret for en opførsel, der meget mindede om Peders. I denne sag var det præsten, der, efter at have opgivet sin formaning af både Johan og forældrene, havde henvendt sig til stiftamtmanden for at få ham til at føre sag mod Johan. Johans forældre modsatte sig gennem hele sagen, at Johan blev overdraget til de verdslige myndigheder og sendt i tugthus.⁷² En mulig forklaring på forskellen mellem de to sager er, at præstens involvering i Johans sag skal ses som et forsøg på at vejlede og formane det ukristelige hushold, som Johan kom fra. I hans tilfælde var forældrene en central del af problemet. I Kirstens og Peders tilfælde levede forældrene op til deres ansvar som forældre gennem formaning, revselse og i sidste ende henvendelse til de relevante myndigheder. Her behøvede præsten ikke at formane dem som husholdsautoriteter.

Hvis vi et kort øjeblik vender blikket mod Sverige, er der bemærkelsesværdige forskelle på, hvordan det kristne hushold blev genoprettet i tilfælde med ulydige børn – forskelle, der kan pege på en forskellig forståelse af eller påvirkning fra den lutherske trestandslære. I Danmark ser vi, at husholdet blev 'ophævet' hvis det ikke fungerede som et godt kristent hushold, hvilket især afhang af, hvorvidt ægteparret levede op til deres forpligtelser mod hinanden og som husholdsautoritet, altså de forpligtelser, de havde ifølge det fjerde og det sjette bud. Ulydige børn blev enten som Kirsten og Peder (og en lang række andre børn) frivilligt overdraget til de myndigheder, der kunne bringe dem til forbedring i Møns Tugthus, eller fjernet ved myndighedernes indgriben, som Johan, fordi forældrene ikke opdrog dem til arbejde og gudsfrygt som gode borgere og

---

71. Safley viser ligeledes, hvordan forældreløse eller fattige børn fra de augsburgske børnehjem overføres til hushold, hvor de lærer et håndværk og opdrages. Thomas Max Safley, *Children of the Laboring Poor: Expectation and Experience among the Orphans of Early Modern Augsburg*, Leiden: Brill, 2005.

72. Koefoed, "Negotiating Memory and Restoring Identity", 2021.

gode kristne. I Sverige blev forældrene dømt til at straffe – piske – deres ulydige børn. Det kan læses som en genetablering af husholdsautoriteten gennem revselsespligten og -retten, hvor den danske praksis var en ophævelse af husholdets autoritet.⁷³ På den måde fremstår husstanden i Sverige som en mere selvstændig enhed end i Danmark, hvor den smelter sammen med staten og dermed regeringsstanden. Samtidig ses kirkestanden i form af præsten kun tydeligt aktiveret i Danmark i de tilfælde, hvor husholdsautoriteten skulle formånes til at leve op til sit ansvar og sine forpligtelser, og ikke når det drejede sig om en irettesættelse, som forældrene tog alvorligt.

Konklusion

Forskningen i regulering af ægteskabet har hovedsageligt fokuseret på, hvordan statsmagtens ansvar for at beskytte ægteskabet og straffe synd kom til udtryk i regulering af uægteskabelig seksualitet. I materialet fra Møns Tugthus er det imidlertid ikke seksuelle forseelser, der blev omtalt som ukristelig eller ugudelig adfærd i ægteskabet, men derimod forsømmelse af det kønnede ansvar, ægteparret havde som husholdsautoritet. Det var forseelser mod ægteskabets tredje formål om gensidig støtte og mod hensynet til forsørgelse og god husførelse samt opdragelsen af kommende generationer til gudsfrygt og arbejde, som Pontoppidan lagde ekstra vægt på. Det ligger i forlængelse af Luthers forståelse af det fjerde bud som inkluderende en forpligtelse for forældrene som ansvarlige autoriteter til at opdrage deres børn til at tjene både Gud og samfundet.

Druk, banden og sværge blev også betegnet som ugudelig adfærd, uden at det nødvendigvis var knyttet til en forsømmelse af pligter i ægteskab og hushold. Banden og sværge var en krænkelse af det andet bud, og druk var ifølge Pontoppidan et brud på det sjette bud ligesom manglende forsørgelse og god husførelse. Det sidste indikerer, at ansvaret for at regulere synd mod det sjette bud skal ses som væsentligt bredere end blot seksuel synd, et aspekt, der også trådte frem i løbet af 1700-tallet som en øget læggen vægt på at sikre også uægte børns forsørgelse, mens

---

73. Jansson & Koefoed, "Mapping the Household State", 2023.

reguleringen af uægteskabelig seksualitet trådte i baggrunden som et privat forhold.

Selvom både druk og sprogbrug fremstår som en ugudeligt handling, også når det ikke kobles til ansvaret som husstandsautoritet, ser der ud til at være forskel i den måde husholdsstatens institutionelle landskab aktiveres på for at regulere den ugudelige opførsel. Umiddelbart er præstens rolle tydeligst, når ægteparret skulle formenes som husstandsautoritet, mens han trådte i baggrunden, så længe de levede op til deres forpligtelser i husholdet. Når druk og sprogbrug ikke var koblet til husholdet eller andre forseelser mod husholdet eller ægtefællen, ser det ud til i højere grad at have været en sag for de verdslige myndigheder og dermed noget, der angik regeringsstanden.

Ulydige børns opførsel blev på samme måde kategoriseret som ugudeligt, når den var rettet mod forældrenes autoritet og deres ret til at opdrage og revse. Heller ikke her var præsten tydelig, så længe forældrene handlede som ansvarlige forældre i samspil med de verdslige myndigheder. Husholdets centrale placering som institution ses også i løsladelserne af både voksne og ulydige børn til forsørgelse, opdragelse og arbejde i hushold.

Al autoritet skulle i forlængelse af det fjerde bud forstås som forældre. Det havde indflydelse både på forpligtelsen til lydighed mod autoriteten, til at ære den som forældre, men også på autoritetens ansvar. Forældrene skulle opdrage deres børn til gudsfrygt og sikre deres umiddelbare fysiske behov, deres forsørgelse. Den pligt til opdragelse indbefattede en pligt til revselse, når det var nødvendigt. Hvis husholdets autoritet af den ene eller den anden grund ikke slog til, trådte præsten til med kristen formanelse, og hvis det heller ikke var nok, trådte den verdslige øvrighed til med tugt og straf. Alt sammen tjente det til at forbedre synderen og straffe den ugudelige handling.

I måden, hvorpå det institutionelle landskab aktiveres, ser vi umiddelbart i praksis den største forskel på den danske og den svenske husholdsstat. Hvor samspillet mellem de tre stænder i Danmark i hvert fald i et vist omfang ser ud til at være afhængig af, i hvilket omfang ægteparret levede op til deres ansvar mod hinanden og husholdet, var fokus i Sverige på en opretholdelse af husholdet som institution gennem genetablering

af ægteparrets autoritet. Derved kommer de tre stænder til at fremstå mere selvstændige i deres autoritet i Sverige end i Danmark.

Litteratur

- Appel, Charlotte. *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*. Vol. 1–2. København: Museum Tusculanums Forlag, 2001.
- Appel, Charlotte & Morten Fink-Jensen (red.). *Dansk skolehistorie*. Vol. 1. Aarhus: Universitetsforlag, 2013.
- Bonderup, Gerda. "Skilsmisser i Århus 1645–1900", *Historie*. Vol. 16, 1985, 493–520.
- Cronberg, Marie Lindstedt. *Synd och skam: Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680–1880*. Lund: Historiska institutionen, Lunds Universitet, 1997.
- Danske Lov af 15. april 1683. Udgivet på grundlag af V.A. Sechers tekstudgave. Ved Stig Juul. København: Gads Forlag, 1949.
- Hardwick, Julie. *Family Business: Litigation and the Political Economies of Daily Life in Early Modern France*. Oxford: University Press, 2009.
- Heinsen Johan. *Det første fængsel 1620: 100 Danmarkshistorier*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 2018.
- Ingesman, Per. "Kirke, stat og samfund i et historisk perspektiv", i Tim Knudsen (red.). *Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2000, 65–86.
- Jansson, Karin Hassan. *Kvinnofrid: Synen på våldtäkt och konstruktionen av kön i Sverige 1600–1800*. Acta Universitatis Upsaliensis. Studia historica Upsaliensia 205, 2002.
- Jansson, Karin Hassan & Jonas Lindström. *Horet i Hästa*. Falun: Natur & Kultur, 2018.
- Jansson, Karin Hassan & Nina Javette Koefoed. "Mapping the Household State: Treatment of Disobedient Children in Early Modern Denmark and Sweden." *Journal of Family History* 48, nr. 1, 2023, 30–46.
- Jensen, Anette. "Staten, kirken og stridbare ægtefolk. Et nyt syn på ægteskabet i første halvdel af 1800-tallet". *Den Jyske Historiker: Ægteskab, sex og bør i historien*. Vol. 98–99, 2002 109–130.

- Koefoed, Nina Javette. *Besovede kvindfolk og ukærlige barnefædre*. København: Museum Tusculanums Forlag, 2008.
- Koefoed, Nina Javette. "Utroskab, ægteskab og forsørgelse i 1700-tallets Danmark". 1066. *Tidsskrift for historie* 35, nr. 2, 2005, 3–13.
- Koefoed, Nina Javette. "Emotions, Obligations, and Identities Within the Lutheran Household", i Heinrich Assel, Johann Anselm Steiger & Axel E. Walter (red.). *Reformatio Baltica: Kulturwirkungen Der Reformation in Den Metropolen Des Ostseeraums*. Berlin/Boston: Walter de Gruyter GmbH, 2017, 751–768.
- Koefoed, Nina Javette. "Regulating Eighteenth-Century Households: Offences Against the Fourth and the Sixth Commandments as Criminal Behaviour", i Tyge Krogh, Louise Nyholm Kallestrup & Claus Bundgård Christensen (red.). *Cultural Histories of Crime in Denmark, 1500 to 2000*. New York: Routledge, 2018, 57–74.
- Koefoed, Nina Javette. "Den gode kristne og den gode borger", i Nina Javette Koefoed, Bo Kristian Holm & Sasja Emilie Mathiasen Stopa (red.). *Religion som forklaring? Kirke og religion i stat og samfund. Festskrift til Per Ingeman*. Aarhus: Aarhus University Press, 2018, 213–230.
- Koefoed, Nina Javette. "I Trust You with My Child: Parental Attitudes to Local Authorities in Cases of Disobedient Children in 18th Century Denmark". *Journal of Historical Sociology* 33, nr. 4, 2020.
- Koefoed, Nina Javette. "Household and State-Building in Early Modern Denmark", i Knut Dørum, Mats Hallenberg & Kimmo Katajala (red.). *Bringing the People Back In: State Building from Below in the Nordic Countries ca. 1500–1800*. London / New York: Routledge, 2021.
- Koefoed, Nina Javette. "Negotiating Memory and Restoring Identity in Broken Families in Eighteenth-Century Denmark". *Journal of Family History* 46, nr. 1, 2021.
- Koefoed, Nina, Bo Kristian Holm & Sasja Emilie Mathiasen Stopa (red.). *Religion som forklaring? Kirke og religion i stat og samfund. Festskrift til Per Ingeman*. Aarhus: University Press, 2018.
- Koefoed, Nina Javette & Bo Kristian Holm (red.). *Pligt og omsorg: Velfærdsstatens lutherske rødder*. København: Gads Forlag, 2021.
- Luther, Martin. *Den lille Katekismus*, Hustavlen, 1529/1953.
- Pontoppidan, Erik, *Sandhed til Gudfrygtighed, udi en eenfoldig og efter Muelighed kort dog tilstrekkelig Forklaring over Sal. Doct. Morten Luthers Liden*

Catechismo, Indeholdende alt det, som den, der vil blive salig, har behov, at vide og gjøre. København, 1902 (1737).

Rosenbeck, Bente. "Liberalization of Divorce: No-Fault Divorce in Denmark and the Nordic Countries in the Early 20th Century". *Scandinavian Journal of History* 43, nr. 1, 2018.

Safley, Thomas Max. *Children of the Laboring Poor: Expectation and Experience among the Orphans of Early Modern Augsburg*. Leiden: Brill, 2005.

Schjerning, Camilla. *Følelsernes fællesskaber: Moralske følelser og sociale relationer i København 1771–1800*. Upubliceret ph.d.afhandling. København: Københavns Universitet, 2013.

Spierenburg, Pieter. *The Prison Experience. Disciplinary Institutions and their Inmates in Early Modern Europe*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1991/2007.

Stenbæk, Jørgen. En kirkeretlig vurdering af Danske Lovs 6. bog – strafferetten. *Kirkehistoriske Samlinger*. 1972: 58–90.

KILDER

Rigsarkivet, Landsarkivet for Sjælland mm, DK-004, Møns Tugt- og Forbedringshus, Indkomne Breve: 1752_29-30 (16. maj 1752).